

Ymmärtävän uskontotieteen välttämätön täydennys (Teemu Taira)

Uskontotieteilijä Réne Gothóni (2001) kirjoittaa *Tieteessä tapahtuu* -lehdessä 6/2001 uskontotieteestä ihmiskuntaa palvelevana tieteenä. Ihmiskunta on kuitenkin tyhjä merkittäjä, joka voidaan täyttää mitä erilaisimmilla sisällöillä. Vastuullisen tutkijan tulee kysyä itseltään, *kenen* ihmiskuntaa hän palvelee. Vaikka pitäisimme kiinni Gothónin tavoitteista, sen päämäärien saavuttamiseksi ymmärtävän uskontotieteen projekti tulee ajatella uudelleen tai vähintään sitä tulee täydentää kriittisen tutkimuksen näkökulmasta.

Vaikka Gothónin epäilevä kanta selittäviä uskontoteorioita kohtaan ei ole kovin vakuuttavasti perusteltua, tarkoitukseni ei ole tässä artikkelissa esittää vastalauseita ymmärtävän uskontotieteen perinteelle täysin toisenlaisen teoriakehyksen näkökulmasta. Selittävän ja ymmärtävän tutkimuksen kiistat kun päätyvät usein molemminpuoliseen ohipuhumiseen. Siinä määrin erilaisille tieteenfilosofisille oletuksille ja tiedonintresseille ne perustuvat. Sen sijaan lähestyn ymmärtävää uskontotiedettä sen rajoilta käsin. Osoitan, kuinka Gothónin muotoilussa eettisellä ja emansipatorisella horisontilla ladattu projekti kätkee näkyvistä seikkoja, joiden tiedostaminen on elintärkeää, mikäli se haluaa saavuttaa päämääränsä.

Kieli, kommunikaatio ja ymmärtäminen

Jürgen Habermasin (1976) tiedonintressiteorian mukaan ymmärtävässä tutkimuksessa hypoteesien testaamista vastaa tekstien tulkinta. Toki tekstien tulkinta täytyy tehdä siten, että lukija voi seurata tulkinnan rakentumista. Tutkimuksen päämääränä on tradition (tai yhtä lailla vieraiden kulttuuri- ja uskontoperinteiden) tulkitseminen ja välitys sekä nykyisyyden rikastaminen menneisyyden tai vieraiden kulttuurien ideoilla. Ymmärtävä tutkimus pyrkii syventämään ihmisten itseymmärrystä ylläpitämällä traditiota ja ideoita. Meidän ei siis tarvitse joka päivä herätä juuristamme ja naapurikulttuureistamme tietämättöminä ihmisinä. Tämä ymmärtävän tutkimuksen päämäärä jää sen kriitikoilta yleensä käsittelemättä. Jos 'sivistykselle', kulttuuriperinteiden ylläpidolle ja lukijoiden itseymmärryksen syventämiselle annetaan arvo, uskontotieteen ymmärtävällä tutkimuksella on perusteltu asema akateemisessa maailmassa. Ymmärtämykseen pyrkivä uskontotiede on siis osa laajemmin määriteltävissä olevaa uskontotieteen oppiainetta.

Itseymmärryksen kasvattamisen lisäksi ymmärtävän uskontotieteen perustava iskulause on, että sen tavoitteena on kommunikaation lisääminen eri kulttuuri- ja uskontoperinteiden välillä. Täten se parhaimmillaan ennaltaehkäisee, sovittelee tai jopa ratkaisee konflikteja. Näin varmasti onkin. En kuitenkaan allekirjoita Gothónin (2001, 27) tukeutumista Richard Rortyn siinä, että kommunikoivuus määräisi tieteellisen narraation laadun ja merkityksen. Kommunikaation lisääminen ei ole oikotie paratiisiin. Ensinnäkin, kommunikaatioon ei näytä olevan sisäankirjoitettu mitään sellaista, mikä johtaisi luonnonlain tavoin ymmärryksen syvenemiseen. Yhtä lailla kommunikaatio voi

hajottaa itseymmärrystämme (*Eagleton 1997, 95*). Toiseksi, tutkijoilla ei ole eikä tule olemaan täyttä kontrollia tutkimustensa vaikutuksiin ja käyttötapoihin. Siksi ei ole mitään takeita siitä etteikö ymmärryksen ja kommunikaation lisääminen johtaisi rauhan ja rakkauden sijasta yhä tehokkaampaan ja yksityiskohtaisempaan hallintaan. Kommunikaation parantumista voi seurata esimerkiksi uusi ja onnistuneempi markkinointistrategian kehittäminen, jonka myötä pääoma pääsee tunkeutumaan yhä paremmin sinne, missä se ei vielä ole maksimoinut tehokkuuttaan. Tämän siunauksellisuudesta voidaan olla montaa mieltä.

Kommunikaation ja ymmärryksen lisäämisen projektia ei tarvitse hylätä, mutta se täytyisi ajatella uudelleen kriittisestä perspektiivistä. Vastaus kysymykseen 'missä tapauksissa kommunikaation ja ymmärryksen lisääminen on tehokkain vaikuttamisen vaihtoehto?', ei olekaan ennalta-annettu vaan se on kontekstuaalisesti muuttuva. Se on arvioitava joka kerta erikseen. Esimerkiksi muslimieja koskeva ymmärtävä tutkimus on tärkeää siksi, että islamista on muodostunut länsimaisessa mediassa hyvin stereotyyppinen kuva ja tätä kuvaa on tärkeää korjata tutkijoidenkin taholta, mikäli islamin kannattajat eivät itse siihen kykene. Näin uskontotiede vaikuttaa kulttuuristen merkitysten muuttumiseen ja muovautumiseen - halusimme tai emme. Toisinaan taas on tärkeämpää kyetä analysoimaan ja jopa purkamaan uskontoperinteiden (ja uskontoperinteitä) sortavia käytänteitä. Tämä tutkimuspolitiikan kontekstuaalisen luonteen ymmärrys Gothónin projektista puuttuu, kun taas kriittisestä näkökulmasta katsottuna se näyttäytyy intellektuaalisen toiminnan vastuun liikkuvana perustana.

Gothónille ajatus kommunikaation parantavasta vaikutuksesta on ennalta kokoonkursittu perustava oletus. Kuten kulttuuritutkija Lawrence Grossberg (1997, 49) on todennut, useimmissa kulttuuriteorioissa juuri kommunikaatio on otettu annettuna eikä sitä ole juurikaan problematisoitu. Poikkeuksena on esimerkiksi Gilles Deleuzen ja Félix Guattarin filosofia, jonka vastaus sulkeutuvalla kommunikaatiojärjestelmälle on käsitteiden luominen. Heidän mukaansa kommunikaatio on alisteinen 'pitojen humalaisten isäntien kilpaileville mielipiteille' ja sen tehtävänä on luoda yhteisymmärrystä, ei käsitteitä. Uusilla käsitteiden luonnilla Deleuze & Guattari pyrkivät analysoimaan nyky-yhteiskuntaa ja etsimään sulkeutuvan yhteiskunnallisen kommunikaatiojärjestelmän uusia avauksia (esimerkiksi änkyttävä kieli, Kafkan tapa käyttää saksan kieltä, Lewis Carrollin tekstit ja niin edelleen). (*Deleuze & Guattari 1993, 17-18 ; Deleuze 1998 ; Vähämäki 1997, 15.*) Vaikka uskontotieteen tehtävänä ei olekaan kommunikaatiojärjestelmän filosofinen diagnoosi, sen on hyvä tuntea olettamuksensa ja pohtia niitä.

Vaikka edelleen pidettäisiin kiinni kommunikaation autuudesta, kriittiset tutkijat ovat korostaneet, että kommunikaatio ei ole vain yhteisymmärrykseen pyrkimistä, vaan kulttuuristen valtasuhteiden rakenteistamien toimijoiden 'äänestä kohtaamista'. Hermeneuttisesta näkökulmasta vastaavaa erimielisyyksien kohtaamista voidaan hahmottaa Gadamerin oppilaanakin olleen Gianni Vattimon ajatuksella. Hänelle tulkinnan etiikan johtolankana ei ole ymmärtämisen lisääminen eikä ihmiskunnan yhteisymmärrys vaan väkivallan vähentämisen periaate. Näin Vattimo pyrkii ylittämään

markkinakulttuurin logiikkaa toistavan tulkintojen pluralismin sekä reaktiivisen fundamentalismin logiikkaa noudattavan 'vahvan identiteetin' tulkinnan johtolangan. (Vattimo 1999, 37-39.)

Uskontotieteen oppiaineen luonnetta ei määrää yksin ymmärtävä tutkimus. Uskontotieteilijän ei tarvitse pitäytyä informanttien tarkoitusten ymmärtämisessä, vaan hän voi yhtä lailla selvittää kriittisesti valtasuhteita ja teoretisoida uskovien kokemuksia suhteessa sosiaalisiin, historiallisiin, biologisiin ja kulttuurisiin konteksteihin. Itse kokemusta tai kommunikaatiota ei tarvitse ottaa annettuna ja siten asettaa tutkimuksen redusoimattomaksi perustaksi. Ne voidaan teoretisoida toisin. (Kokemuksen teoretisoinnista ymmärtävästä tutkimuksesta poikkeavalla tavalla uskontotieteessä ja kulttuurintutkimuksessa ks. esim. *Fitzgerald* 2000; *Grossberg* 1997, 35-102 ; *Sharf* 1998.) Siksi ymmärtävä uskontotiede on vain osa uskontotieteen kenttää.

Kaksoislukemisen mahdollisuus

Gothónille ymmärtäminen tarkoittaa mitä suurimmassa määrin informanttien intentioiden ymmärtämistä, vaikka hän kirjoittaakin *sanojen* (tarkoittanee: kielen) löytämisestä ja ymmärtämisestä ja niiden todentamista tutkijan omalla kenttätökokemuksella (*Gothóni* 2001). Jos se, mitä voidaan ymmärtää on kieli - väite, jonka Gothóni allekirjoittaa heti artikkelinsa alussa - voimme kysyä, emmekö voi ymmärtää kieltä muutoin kuin intentioiden. Entä jos informantin puhe on hajanaista ja sisäisesti ristiriitaista? Onko tutkijan tehtävänä silloinkin rekonstruoida puheen tai tekstin tuottajan tarkoitus? Epäselväksi jää mitä Gothóni ajattelisi esimerkiksi Jacques Derridan dekonstruktion 'kaksoislukemisen' ajatuksesta - lukutapa, jota itse tässä väljästi sovellan. Se on eräs mahdollinen vastaus uskonnollisten ihmisten tarkoituksia ymmärtävän projektin sokeiden pisteiden täydentäjäksi. Siinähen ensimmäinen lukeminen tarkoittaa tarkoitusten uskollista jäljittämistä ja rekonstruktiota. Toinen lukukerta keskittyy tekstin ristiriitaisuuksien, sokeiden pisteiden ja säröjen löytämiseen sekä hierarkioiden purkamiseen. Dekonstrukttiivisen kaksoislukemisen ajatuksen mukaan kieltä ja sen ymmärtämistä ei voi palauttaa intentioihin. 'Ensimmäinen lukeminen', jota ymmärtävä uskontotiede pääasiallisesti harjoittaa, ei olekaan virheellisesti vaan puutteellisesti suunnattu projekti, koska se ei ole kaikki mitä kielen ymmärtämisestä voidaan sanoa. Vaikka tarkoitusten jäljittämisessä pitäydyttäisiinkin jossakin yksittäisessä tutkimuksessa, se ei voi kattaa uskontotieteen eikä edes ymmärtävän uskontotieteen koko toimialaa.

Gothóni tuskin innostuu Derridasta, koska useimmissa tapauksissa on Gothónin (2000, 39) mukaan vain yksi oikea tulkinta. Tämä kanta vain korostaa hänen käsitystä ymmärtämisestä puhujan tarkoitusten ymmärtämisestä, ei kielen ymmärtämisestä, vaikka hän niin väittääkin. Gothónin kanta asettaa ristiriitaiseen valoon myös hänen tukeutumisensa Richard Rortyn. Molemmat hylkäävät ajatuksen syvyysmetaforasta, jonka mukaan (1) "totuus on esineen ominaisuuden tai luonteen selvittämisessä" ja

hyväksyvät laajuusmetaforan, jonka mukaan (2) "mitä enemmän kuvauksia jostain esineestä tai aiheesta on käytössämme, sitä paremmin me ymmärrämme kyseistä asiaa (...)" (Gothóni 2001, 27). Ensiksi, Gothónin tapa hyväksyä ajatus yhdestä *oikeasta* tulkinnasta korostaa Rortysta poiketen *Totuuden* (eli tässä ainoan oikean merkityksen eli tekstin ominaisuuden tai luonteen selvittämisen) palauttamista ymmärtävän uskontotieteen asialistalle. Toiseksi, Gothóni viittaa laajuusmetaforalla eri uskontojen vertailuun pitäessään uskontoa erilliseksi rajattavissa olevana aiheena. Laajuusmetaforalla hän ei viittaa yhtä uskontoa koskevien poikkeavien kuvauksien kirjoon, johon se Rortylle uskollisemmassa käytössä nähdäkseni viittaisi. Rortylaisessa vaihtoehdossa esimerkiksi dekonstruktiivinen kaksoislukeminen, joka jää Gothónin projektin ulkopuolelle, tarjoaa hermeneutiikalle melko läheisen vaihtoehdon (uskonto)kielen (jota meidän olisi tarkoitus ymmärtää) kuvauksien moninkertaistamiseksi. Näin ollen Gothónin teksteistä minulle välittyvä kanta on päinvastaisista väitteistään huolimatta huomattavasti lähempänä syvyys- kuin laajuusmetaforaa.

Dekonstruktiivinen lukeminen itse asiassa täydentää ymmärrystämme kielen toiminnasta. Se on mahdollisuus, joka on sisäänkirjoitettu Gothónin edellä mainittuun väitteeseen kielen ymmärtämisestä. Se on mahdollisuus, jota Gothóni ei käytä. Se on hänen projektiinsa sisältyvien olettamusten sokea piste, jonka traditioita ylläpitävä tiedonintressi kätkee. Puolustukseksi ei riitä informanttien tarkoitusten ymmärtämisen eettisyyden korostaminen. Tarkoitusten jäljittäminen, josta oletetaan seuraavan yhteisymmärrystä ja kommunikaation parantumista, ei ole suinkaan ainoa tapa teoretisoida tutkijan tehtävän eettisyyttä. Ei ole niin, että informanttien tarkoitusten rekonstruointi olisi eettistä ja sokeiden pisteiden jäljittäminen epäeettistä. Myös dekonstruktiiviseen 'kaksoislukemiseen' sisältyy omanlainen, mutta ilmeisen vahva eettinen horisontti. (Dekonstruktion etiikasta ks. esim. *Critchley* 1992 ; *Tuohimaa* 2001.) Dekonstruktiivisen lukemisen lisäksi muita ymmärtävää tutkimusta täydentäviä mahdollisuuksia ovat esimerkiksi etnometodologian harjoittajien ja keskusteluanalytikkojen merkityksen synnyn ketjujen tutkimus, jonka mukaan merkitykset määrittävät yhtä lailla jäljempänä seuraavista puheakteista kuin puhujan tarkoituksista (ks. *Heiskala* 2000, 176.)

Ihmiskunta on tyhjä merkitsijä

Gothónin (2001, 30) ajatus uskontotieteestä ihmiskuntaa palvelevana tieteenä on kieltämättä kaunis. Ihmiskunta on kuitenkin tyhjä merkitsijä, joka voidaan täyttää hyvin erilaisin sisällöin. Sillä ei ole mitään luonnollista tai myötäsyttyistä merkittyä. Siksi meidän tulee kysyä *kenen* ihmiskunnasta on kyse. Ihmiskuntaan tai sitä vastaavaan eettisen rajanvedon sisäpiiriin ei ole aina sisällytetty naisia, mustaihoisia, orjia, homoja, köyhiä, uskonnollisia lahkoja, etnisiä vähemmistöjä puhumattakaan eläimistä ja kasveista. En tiedä täsmälleen mitä Gothóni sisällyttää ihmiskuntaansa, mutta ymmärtävä projekti perustuu pitkälti sellaiseen traditioita ylläpitävään tiedonintressiin,

joka ei kykene muuttamaan ihmiskunnan kategorian historiallisesti ja kulttuurisesti rakentuvia sisältöjä ilman kriittisen tutkimusotteen apua - elleivät itse informantit onnistu tekemään sitä muovaamalla valtasuhteita.

Gothónin mukaan uskontotiede pyrkii lisäämään kommunikaatiota ymmärtämällä ja fuusioimalla erilaisten käsitejärjestelmien horisontteja ja sitä kautta palvelemaan ihmiskuntaa. Projektin kohtalona on rajoittua siihen missä kulkevat ihmiskunnan tyhjän merkitsijän kulloisenkin sisällön rajat. Aina löytyy ihmisiä, ryhmiä ja kielipelejä, jotka jäävät merkitsijän ulkopuolelle. Kommunikaatio voi olla monologia, jota parempiosaiset käyvät alistettujen kanssa tai kommunikaatio voi olla epäsuhtaista puhujien epätasa-arvoisten positioiden vuoksi. Edes kommunikaatiopartnerien valinta ei ole koskaan täysin vapaata vaan sitä rakenteistavat diskursiiviset ja materiaaliset valtasuhteet.

Se, miksi kriittinen taso jää Gothónin ymmärtävän tutkimusprojektin ulkopuolelle, perustuu hänen tapaansa ymmärtää uskonto. Uskonto ei ole hänelle vain perheyhtäläisesti määriteltävissä oleva kategoria, vaan hyveellinen perhe. Ihmisoikeusnäkökulmasta katsottuna perheenjäsenten mustat lamppaat, kuten Jim Jonesin kansantemppele, David Koreshin Daavidin oksa ja Japanista otsikoihin noussut Aum Shinri Kyo aiheuttavat päänvaivaa. Mustien lampaiden toiminta ei ole "sopuoinnussa yleisesti uskonnollisena toimintana pidetyn kanssa" (Gothóni 2000, 21.) Näin uskonnosta tulee eroavuuksien pintakuohusta huolimatta syvälinen ja hyveellinen (miltei) samanmielisten klubi, jota tutkittaessa tarkoitteiden rekonstruointi kätkee kielen liukkaan ja petollisen toiminnan monimuotoisuuden ja kamppailun diskursiivisista valtasuhteista. Jos uskonto ymmärretään näin, täytyisi kysyä kenellä on valta määrittää suvaitsevaisuuden tai hyveellisen toiminnan rajat ja voidaanko olettaa *a priori*, että niin sanottujen hyveellisten uskontojen ymmärtämisestä seuraa suvaitsevainen maailma (ks. *McCutcheon* 2001, 158). Gothónin tavoitteena on kuuntelemalla ja kysymällä päästä ymmärrykseen, poistaa tai pehmittää valolla (ymmärtämisellä) varjoja (ennakkoluuloja, esiyymmärrystä). Gothóni näyttää käsittelevän ymmärtämistä päätteeseensä eli täydelliseen ymmärrykseen etenevänä prosessina, jossa valo syrjäyttää varjon. Ainakin hän kirjoittaa toistuvasti ymmärtämisen lisääntymisestä (Gothóni 2001). Tietysti sekä Gothónin että ylipäätään hermeneutiikan perustaviin oletuksiin kuuluu ajatus hermeneuttisesta kehästä, jossa oman ja vieraan merkitysjärjestelmän on tarkoitus integroitua. Kysymällä jotain saamme vastauksen ja sen perusteella osaamme kysyä uudestaan ja saamme täydentävän vastauksen. Prosessissa lähestytään tekstin mieltä eli saavutetaan ymmärrys. Prosessi kerii auki myös itse lukijaa/tutkijaa syventämällä itseymmärrystä (ks. esim. *Varto* 1991). Gothónin projektissa tätä ymmärrystä seuraa onnistuneempi kommunikaatio ja suvaitsevampi maailma. On kuitenkin syytä painottaa, että kehä ei ole umpeutuva, vaan ennemminkin spiraali.

Hermeneutiikan perusajatuksiin kuuluu myös täydellisen ymmärtämisen mahdottomuus. Sen tulisi purkaa Gothónin luottamusta tulkintojen poissulkevuuteen ja auttaa hahmottamaan laajuusmetafora toisin. Tekstejä voidaan lukea ja informantteja kuunnella aina uudestaan, uudesta ajasta ja paikasta käsin ja siten ymmärtää eri tavalla. Hermeneuttisen tutkimuksen lopputuote - ymmärrys - ei siis ole lopullinen 'valo' vaan

uudenlainen 'varjo' (esiymmärrys). Ja juuri varjot ovat jatkuvan kamppailun kohteena aikojen ja paikkojen vaihtuessa. Siksi kriittisestä perspektiivistä katsottuna tärkeää ei ole se, onko "ateistinen ennakkokäsitys yhtä horisonttia rajoittava kuin uskonnollinen lähtökohtakin" (Gothóni 2001, 29). Mikäli esiymmärrystämme määräävät diskurssit jakavat, luokittelevat ja organisoivat muutoin muodottomiksi jääviä inhimillisiä havaintoja, tavoitteena ei voi olla tutkijan paikantuneisuuden minimointi, vaan sen arviointi, millaisia eri käsitteet ja olettamukset ovat missäkin kontekstissa. Kaikilla on jokin esiymmärrys, mutta se ei tarkoita, että esiymmärrys vaikuttaisi tutkimuksen etenemiseen samalla tavalla sisällöstä riippumatta. Merkityksettömän tasapäistämisen sijaan meidän tulee kysyä ja vastata miten mikäkin lähtökohta vaikuttaa (jos vaikuttaa) kunkin tutkimuksen teorioiden, menetelmien, tutkimusaiheen ja käsittelytavan valintaan sekä millaisille yleisöille julkaisut suunnataan ja millaisia sosiaalista todellisuutta tuottavia vaikutuksia näillä sitoumuksilla ja ratkaisuilla mahdollisesti tulee olemaan. Kysymykset ja vastaukset ovat toki vaikeita, mutta se ei voi estää kriittistä tutkijaa käsittelemästä niitä. Tässä on kyse Gothóninkin (2001, 30) ehdottaman *logoksen* (argumentti) ja *ethoksen* (puhujan luonteen) liiton hiomisesta ja täydentämisestä *pathoksella* (kuulijan mielentilalla), kuten jo Aristoteles (1997, 11-12) *Retoriikassaan* teki. Kuten Jorma Kalela (2001) esittää, *pathos* voidaan laajentaa koskemaan yleisön ajatustottumuksia, asenteita ja tietämystä, vaikka vastaanoton täydellinen ennakointi onkin mahdotonta. *Logos* taas viittaa tutkijan esityksen sisällön abstraktioon. *Ethos* puolestaan ei viittaa vain etiikkaan ja ymmärtämisen jakamiseen, kuten Gothóni esittää, vaan tutkijan uskottavuuteen, luotettavuuteen, tarkoitusperiin ja nähdäkseni myös institutionaaliseen kontekstiin, joka vaikuttaa 'puhujan luonteeseen' ja puheen vastaanottoon. Nämä huomiot ja niiden kehittäminen edelleen pitäisi ujuttaa selkeämmin myös ymmärtävän uskontotieteen kenttään. Mielestäni vasta silloin puhutaan aidosti eettisestä uskontotieteestä.

Kohtaloon voi vaikuttaa

Kaiken kaikkiaan näyttää siltä, että ilman täydennystä kriittisestä tutkimusperinteestä ymmärtävän uskontotieteen kohtalona on jäädä meidän ja muiden *status quon* ylläpitäjäksi. Vaikka onnistuisimmekin muuttamaan omia stereotypioitamme ja ehkäisemään meidän ja muiden välisiä konflikteja, emme ymmärtävän tutkimusotteen avulla saa otetta siitä ajatuksesta, että myös 'muiden' sisään jää sellaisia alistettuja ryhmiä, joilla ei ole mahdollisuutta kommunikoida Gothónin kaltaisten emistisiä käsitteitä etisistisiksi käsitteiksi kääntävien uskontotieteilijöiden kanssa. Näin kommunikaatiosta muodostuu siihen kykenevien etuoikeutettujen yhteisymmärrystä tavoittelevaa ekumeenista keskustelua. Lainatakseni Terry Eagletonin (1997, 287) letkautusta, sellaista projektia on "helpompi puolustaa New Yorkissa sijaitsevassa Columbian yliopistossa kuin samannimisessä latinalaisamerikkalaisessa maassa". Silti ymmärtävän uskontotieteen ei ole syytä käretyä kilpikonnapuolustukseen vaan oppia uutta itsestään oman näkökulmansa rajamailta ja palata takaisin paremmin eväin.

Kohtaloon voi tässä tapauksessa vaikuttaa.

KIRJALLISUUTTA

Aristoteles (1997): *Teokset osa IX: Retoriikka Runousoppi*. Helsinki: Gaudeamus.

Critchley, Simon (1992): *The Ethics of Deconstruction. Levinas and Derrida*. Oxford: Blackwell.

Deleuze, Gilles (1998): *Essays Critical and Clinical*. London: Verso.

Deleuze, Gilles & Guattari, Félix (1993): *Mitä filosofia on?* Helsinki: Gaudeamus.

Eagleton, Terry (1997): *Kirjallisuusteoria. Johdatus. 2. Uudistettu painos*. Tampere: Vastapaino.

Fitzgerald, Timothy (2000): "Experience". Willi Braun & Russell T. McCutcheon (eds), *Guide to the Study of Religion*. London: Cassell, 125-139.

Gothóni, Réne (2000): *Uskontojen uustulkintaa*. Helsinki: Yliopistopaino.

Gothóni, Réne (2001): "Ymmärtämisen edellytys uskontotieteessä". *Tieteessä tapahtuu* 19 (6): 26-30.

Grossberg, Lawrence (1997): *Bringing it All Back Home. Essays on Cultural Studies*. Durham: Duke UP.

Habermas, Jürgen (1976): "Tieto ja intressi". Raimo Tuomela & Ilkka Patoluoto (toim.), *Yhteiskuntatieteiden filosofiset perusteet osa 1*. Helsinki: Gaudeamus, 123-141.

Heiskala, Risto (2000): *Toiminta, tapa ja rakenne. Kohti konstruktionistista synteesiä yhteiskuntateoriassa*. Helsinki: Gaudeamus.

Kalela, Jorma (2001): "Vapaus ja vastuu". *Historiantutkimus nyt -seminaari*. 13.09.2001 Turun yliopisto.

McCutcheon, Russell T. (2001): *Critics Not Caretakers. Redescribing the Public Study of Religion*. New York: SUNY.

Sharf, Robert H. (1998): "Experience". Mark C. Taylor (ed.), *Critical Terms for Religious Studies*. Chicago: The University of Chicago Press, 94-116.

Tuohimaa, Marika (2001): "Dekonstruktio ja oikeudenmukaisuus. Jacques Derridan dekonstruktion etiikasta". Sara Heinämä & Johanna Oksala (toim.), *Rakkaudesta toiseen. Kirjoituksia vuosituhannen vaihteen etiikasta*. Helsinki: Gaudeamus, 133-164.

Varto, Juha (1991): "Mitä hermeneutiikka on?" Arto Haapala (toim.), *Kirjallisuuden tulkinta ja ymmärtäminen. Suomen estetiikan seuran vuosikirja # 6*. Helsinki: Vap-kustannus, 29-43.

Vattimo, Gianni (1999): *Tulkinnan etiikka*. Helsinki: Tutkijaliitto.

Vähämäki, Jussi (1997): *Elämä teoriassa. Tutkimus toimeentomasta tiedosta kommunikaatioyhteiskunnassa*. Helsinki: Tutkijaliitto.

Kirjoittaja on fil. lis., uskontotieteen tutkija ja vs. lehtori Turun yliopistossa.

teetai@utu.fi